

SENAAT

100 jaar voor mannen

70 jaar voor vrouwen

ALGEMEEN
ENKELVOUDIG
STEMRECHT

16 NOVEMBER
1919 • 2019

100
JAAR

II.

1831 tot 1893 Wie genoeg betaalt, beslist.

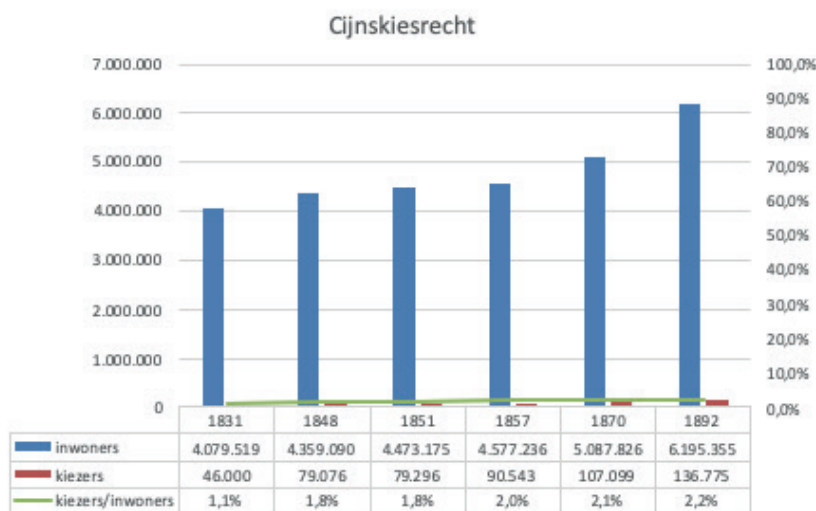
Het cijnskiesrecht voor mannen

Bij het ontstaan van België in 1830 is de heersende mening dat niet zomaar iedereen een beroep kan doen op het stemrecht. Om te mogen kiezen moet je aan bepaalde voorwaarden voldoen en over zekere bekwaamheden beschikken. Daarom kiest men in 1830 voor cijnskiesrecht: enkel wie belastingen betaalt, mag stemmen. Dat systeem blijft bestaan tot 1893. Deze opvatting zal slechts langzaam wijzigen naar de notie van een stemrecht dat voortvloeit uit het burgerschap van een persoon¹.

Er bestaat in die tijd geen enkele discussie over het nut van het cijnskiesrecht. Algemeen stemrecht wordt gezien als een onrealistische utopie². Er wordt bewust gekozen voor een kiessysteem gebaseerd op cijns. De heersende elite van die tijd is er immers van overtuigd dat een kiezer over bepaalde bekwaamheden moet beschikken en een zekere economische onafhankelijkheid moet hebben, zodat hij geen dwang te vrezen heeft³ en vrij kan stemmen.

Uiteraard geldt dit recht enkel voor mannen. Voor vrouwen is de situatie moeilijker. De juridische status van een gehuwde vrouw in 1830 is er één van ondergeschiktheid aan en afhankelijkheid van haar echtgenoot. Gehuwde vrouwen staan juridisch op hetzelfde niveau als een minderjarig kind.

Tussen 1831 en 1848 bedraagt het percentage cijnskiezers ongeveer 1 à 1,5% van de totale bevolking. In 1848 wordt de cijns verlaagd naar het grondwettelijke minimum en daardoor stijgt het aantal kiesgerechtigden naar een kleine 2% van de bevolking. Het aantal kiezers is dus, bewust, zeer beperkt.

1. STENGERS, J., « Histoire de la législation électorale en Belgique », in *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 82, fasc. 1-2, 2004. Belgique-Europe-Afrique. Deux siècles d'histoire contemporaine. Méthode et réflexions. Recueil d'articles de Jean Stengers, p. 248.

2. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790, 1958*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 90.

3. LUYKX, Th. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België*, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, p. 55.

In 1893 wordt het cijnskiesrecht afgeschaft en vervangen door het algemeen meervoudig mannenstemrecht.

In dit deel zullen we nagaan waarom in 1830 voor cijnskiesrecht wordt gekozen, wat die cijns precies inhoudt en hoeveel mensen voldoen aan de cijnsvoorwaarde. Ook de voorwaarde om cijns te betalen om verkiesbaar te zijn voor de Senaat, wordt besproken. Het laatste deel gaat over de overgang van cijnskiesrecht naar algemeen meervoudig mannenstemrecht.

*Tafereel van de Septemberdagen 1830 op de Grote Markt te Brussel,
Gustaaf Wappers, 1835*

Het ontstaan van België en de eerste kieswetgeving

In augustus en september 1830 vindt de Belgische Omwenteling plaats, waarbij het zuidelijk gedeelte van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden zich afscheurt van het noordelijk gedeelte en onafhankelijk wordt. Op 4 oktober 1830 roept het Belgisch Voorlopig Bewind bij decreet de onafhankelijkheid uit.

In hetzelfde decreet van 4 oktober kondigt het Voorlopig Bewind aan een Nationaal Congres samen te zullen roepen “ waarin alle belangen van de provincies zullen worden vertegenwoordigd ” en dat zich zal buigen over “het ontwerp van Belgische Grondwet, het zal wijzigen waar het dat nodig acht, en het als definitieve Grondwet uitvoerbaar zal maken in heel België.”⁴

Om dit Nationaal Congres te kunnen samenstellen zijn verkiezingen nodig. Het Voorlopig Bewind richt op 6 oktober een Grondwetscommissie op, die een aantal fundamentele keuzes maakt voor de toekomst van het land. Zo opteert ze voor een erfelijke monarchie en het tweekamerstelsel. Ze beslist ook op welke manier het Nationaal Congres zal verkozen worden. De Grondwetscommissie werkt zeer snel: reeds op 10 oktober 1830 worden de kiesbesluiten voor het Nationaal Congres uitgevaardigd door het Voorlopig Bewind⁵.

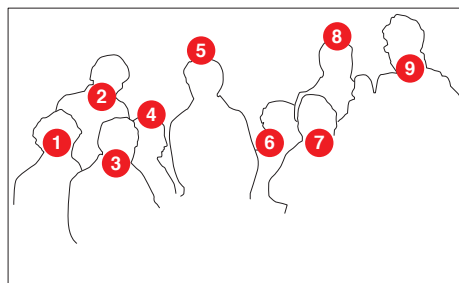
Deze eerste Belgische kieswetgeving legt enkele krijtlijnen vast die decennia lang de kieswetgeving domineren.

Het Voorlopig Bewind, schilderij door Charles Piqué.

van links naar rechts:

- Alexander Gendebien (1)
- André-Edouard Jolly (2)
- Charles Rogier (3)
- Louis De Potter (4)
- Sylvain van de Weyer (5)
- baron de Coppin (6)
- graaf Felix de Mérode (7)
- Joseph van der Linden (8)
- baron van der Linden d'Hoogvorst⁶ (9)

4. GILISEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, 1958, Bruxelles, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 81.

5. LUYKX, Th. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België*, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, p.51.

6. LUYKX, Th. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België*, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, illustratie naast pg 64.

De verkiezing van het Nationaal Congres: 1830

Op 3 november 1830 vinden de verkiezingen plaats voor het Nationaal Congres.

Het Voorlopig Bewind beslist volgende kiesregels in te stellen voor deze verkiezingen:

1830 • NATIONAAL CONGRES	
1830 - wie heeft stemrecht?	1830 - wie is verkiesbaar?
<ul style="list-style-type: none"> - enkel mannen - 25 jaar oud zijn - Belg zijn, genaturaliseerde Belg of zes jaar effectief het grondgebied bewonen⁷ - cijnskieser of capaciteitskieser zijn - was cijnskieser: elke mannelijke onderdaan van ten minste 25 jaar die een jaarlijkse belasting aan de staat betaalde van tussen 13 en 150 florijn, afhankelijk van de woonplaats (13 voor Durbuy, 150 voor Brussel). - was capaciteitskieser: kiezers uit hoofde van hun functie of diploma: rechters, advocaten, pleitbezorgers, notarissen, bedienaars van de eredienst, hogere officieren tot en met kapitein, doctors in de rechten, wetenschappen, wijsbegeerte en letteren en de geneeskunde⁸. <p>Deze lijst was niet limitatief.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - de Belgische nationaliteit hebben - 25 jaar oud zijn

Het gaat grotendeels om dezelfde regels als degene die al in voege waren tijdens de Nederlandse tijd. In totaal zijn er 46.099 kiesgerechtigden, op een bevolking van ongeveer 4.100.000 personen. De meesten zijn cijnskiesers maar er zijn ook 7.670 capaciteitskiesers die niet aan de cijnseis voldoen. Ongeveer 30.000 personen, of 0,75% van de bevolking, brengen effectief hun stem uit. Er is immers stemrecht, maar geen stemplicht.

De belangrijkste taak van het nieuw verkozen Nationaal Congres is het opstellen van een Grondwet. Die Grondwet is liberaal met zoveel mogelijk vrijheden voor de burgers en een minimumtussenkomst van de Staat⁹. Om dat te bereiken is iedereen bereid wat water bij de wijn te doen.

7. VAN EENO, R., "De evolutie van de kieswetgeving in België van 1830 tot 1919", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1979, p. 334.

8. LUYKX, Th. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België*, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, p. 52

9. LUYKX, Th. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België*, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, p. 53.

De kies- en verkiesbaarheidsvoorwaarden in 1831: cijnskiesrecht voor Kamer en Senaat en cijnsverkiesbaarheid voor de Senaat

Het Nationaal Congres kiest voor cijnskiesrecht, wat helemaal overeenstemt met de overtuigingen van die tijd. Het capaciteitskiesrecht, ingevoerd voor de verkiezing van het Nationaal Congres, wordt afgeschaft. Het cijnskiesrecht blijft bestaan tot 1893. Maar wat is dat cijnskiesrecht?

En waarom wordt ervoor gekozen?

Kies- en verkiesbaarheidsvoorwaarden voor Senaat en Kamer in 1831

1831 • SENAAT	
1830 - wie heeft stemrecht?	1830 - wie is verkiesbaar?
<ul style="list-style-type: none"> - enkel mannen - ten minste 25 jaar oud - Belg zijn of grote naturalisatie - burgerlijk en politieke rechten genieten - woonplaats in België - jaarlijkse cijns tussen 20 en 100 florijn (directe belastingen), afhankelijk van de woonplaats - niet onbekwaam (bv analfabeet) of onwaardig (bv schuldenlast hebben of ontuchthuizen hebben) 	<ul style="list-style-type: none"> - enkel mannen - ten minste 40 jaar oud - Belg zijn of grote naturalisatie - burgerlijk en politieke rechten genieten - woonplaats in België - jaarlijkse cijns betalen van 1.000 florijn (= 2.1160,40 frank) - minimum één verkiesbare persoon per 6.000 inwoners¹⁰ <p>Senatoren worden verkozen voor 8 jaar</p>
1831 • KAMER	
1830 - wie heeft stemrecht? ¹¹	1830 - wie is verkiesbaar?
<ul style="list-style-type: none"> - enkel mannen - ten minste 25 jaar oud - Belg zijn of grote naturalisatie - burgerlijk en politieke rechten genieten - woonplaats in België - jaarlijkse cijns tussen 20 en 100 florijn (directe belastingen), afhankelijk van de woonplaats - niet onbekwaam (bv analfabeet) of onwaardig (bv schuldenlast hebben of ontuchthuizen hebben) 	<ul style="list-style-type: none"> - enkel mannen - ten minste 25 jaar oud - Belg zijn of grote naturalisatie - burgerlijk en politieke rechten genieten - woonplaats in België - géén cijnsverkiesbaarheid <p>Kamerleden worden verkozen voor 4 jaar</p>

10. LAUREYS, V., VAN DEN WIJNGAERT, M. en VELAERS, J. (eds), *De Belgische Senaat, een geschiedenis*, 2016, Tielt, Lannoo, p. 61.

11. *Het Parlement, exponent van een democratische samenleving, 1831-1981*, p. 25-26.

Wat is cijns?

Cijns is belasting. Enkel personen die belastingen betaalden, krijgen stemrecht. Voor de Senaat bestaat tot 1921 ook een verkiesbaarheidscijns. Daar moet je dus niet alleen cijns betalen om kiezer te mogen zijn, maar ook om verkozen te mogen worden.

Om de cijns te bepalen tellen enkel de directe belastingen mee die betaald worden aan de Staat. Belastingen aan provincies en gemeenten worden niet bij de cijns gerekend. Dit geldt zowel voor het bepalen van de cijns voor het stemrecht als voor de cijns voor het verkiesbaarheidsrecht voor de Senaat.

Er zijn vijf soorten directe belastingen:

1. **onroerendgoedbelasting**
2. **personenbelasting**
3. **patentbelasting**
4. **mijnenbelasting**
5. **debietrecht op dranken en tabak**¹²

Het principe van het cijnskiesrecht zelf is verankerd in de Grondwet. Dat kan dus enkel gewijzigd worden door een grondwetswijziging. Maar de belastingwetgeving kan door een gewone wet aangepast worden. Door de directe belastingen te wijzigen kan dus ook de samenstelling van het kiezerspubliek beïnvloed worden¹³. Zowel katholieke als liberale regeringen proberen op die manier het eigen kiezerspubliek te vergroten, en dat van de concurrentie te verkleinen.

Er wordt ook regelrechte cijnsfraude gepleegd. Kiezers betalen belastingen die ze niet verschuldigd zijn, overdrijven de waarde van hun huis of inboedel, of zeggen dat familieleden dienstbodes zijn, allemaal met de bedoeling genoeg belastingen te betalen om aan de kiescijns te voldoen. Ze worden hiervoor vergoed door de politieke verenigingen. De liberale politicus Paul Janson zegt op een bepaald ogenblik *“er bestaan bij beide partijen fondsen om cijnsfraude te financieren”*. Niemand spreekt hem tegen¹⁴.

1. onroerendgoedbelasting

Onroerendgoedbelasting wordt geheven op landeigendom en is de belangrijkste belasting voor het berekenen van de cijns.

In 1873 verhoogt de katholieke regering de onroerendgoedbelasting zodat meer landbouwers, die overwegend katholiek stemmen, voldoen aan de cijnsvoorwaarde.

In 1878 slaat de toenmalige liberale regering terug: personen die gratis een huis betrekken worden vrijgesteld van onroerendgoedbelasting. Niet toevallig verliezen hierdoor ongeveer 1.500 pastoors hun stemrecht¹⁵.

De onroerendgoedbelasting is bijzonder belangrijk voor het behalen van de verkiesbaarheidscijns voor de Senaat. Het is bijna onmogelijk om te voldoen aan de verkiesbaarheidscijns zonder grondbelasting te betalen. Vooral grootgrondbezitters voldoen aan deze voorwaarde.

12. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 17.

13. GILISSEN, J. *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », 1958, p. 99-100.

14. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », 1958, p. 110.

15. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », 1958, p. 101.

2. personenbelasting

De personenbelasting is eigenlijk een belasting op uiterlijke tekenen van rijkdom, dus op het kapitaal dat vermoed wordt te bestaan aan de hand van bepaalde uiterlijke kentekenen. De grote lijnen van deze belasting blijven bestaan tot 1914¹⁶.

De personenbelasting bestaat uit zes heffingsgrondslagen:

- de huurwaarde van woningen,
- de deuren en vensters,
- de haardvuren,
- de inboedel,
- de bedienden
- de paarden¹⁷.

• De huurwaarde van woningen

Deze belasting moet betaald worden door de bewoner van de woning, of die nu eigenaar of huurder is. De belastbare huurwaarde stemt overeen met de brutohuur. Het belastingtarief bedraagt eerst 4% en wordt in 1879 op 5% gebracht¹⁸.

• Deuren en vensters

Het betreft enkel buitendeuren en -vensters. De bewoner van een woning wordt dus zowel op de huurwaarde belast, als op de deuren en vensters van de woning.

Het exacte bedrag varieert naargelang het aantal inwoners van een gemeente. Tot 1879 bedraagt de minimumbelasting 0,84 frank voor een deur of venster in een gemeente van minder dan 5.000 inwoners. Het maximum is 2,32 frank in een gemeente van 50.000 inwoners. Vensters op verdiepingen en deuren en vensters van kelders worden aan een lager tarief belast. Vanaf 1879 worden de minimum- en maximumbedragen gebracht op respectievelijk 1 frank en 2,28 frank.

De belasting op deuren en vensters is het onderdeel van de personenbelasting dat het meeste geld in het laatje brengt¹⁹.

*Een bekend zicht
in onze steden:
dichtgemaakte
vensters om
minder belasting
te betalen.*

16. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 22.

17. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790, 1958*, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 100.

18. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 22.

19. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 23.

• Haardvuren

Ook deze belasting moet door de bewoner betaald worden. Als haardvuur wordt beschouwd elke plaats geschikt om vuur te maken.

De belasting is in elke gemeente dezelfde, maar is wel progressief: het tweede haardvuur in de woning wordt aan een hoger tarief belast, het derde nog hoger, enz.

een haardvuur	0,85 fr.
twee haardvuren	1,59 fr. per haardvuur
drie haardvuren en meer	3,71 fr. per haardvuur

Deze belasting geeft aanleiding tot veel cijnsfraude, fraude die erop gericht is meer directe belastingen te betalen om zo te voldoen aan de cijnsvoorwaarde en te kunnen kiezen. Vooral liberale politici klagen dat op het katholieke platteland veel kiezers worden “gemaakt” door kunstmatig het aantal haardvuren op te voeren of door sierhaarden mee te tellen.

In 1879 wordt deze belasting door de liberale regering afgeschaft²⁰.

• Inboedel

Ook deze belasting moet betaald worden door de bewoner van de woning, zelfs als hij geen eigenaar is van de inboedel.

De belasting op de inboedel bedraagt 1% van de waarde ervan. De waarde van de inboedel wordt meegedeeld door de belastingplichtige en kan gecontroleerd worden.

Ook deze belasting gaf aanleiding tot veel cijnsfraude. De waarde van de inboedel werd vaak overdreven hoog geschat. In 1879 wordt getracht de fraude in te perken door een maximumwaarde van de inboedel vast te leggen (vijf keer de huurwaarde van de woning)²¹.

• Bedienden

Als bediende worden beschouwd alle personen “die deel uitmaken van de stand of van het gevolg van personen of families, of die door hen in vaste dienst of voor huishoudelijke zaken zijn aangenomen”. Daaronder vallen “huishoudsters, kamermeisjes, alle dienstmeisjes, hofmeesters, huisknechten, koks, jagers, loopjongens, lakeien, knechten, jockeys, koetsiers, postiljons, stalknechten, portiers, paardenknechten, enz.”.²²

In 1822 wordt een uniek tarief vastgelegd door de wet: 14,84 frank per bediende. Voor personen die slechts één enkele vrouwelijke bediende in huis hebben geldt een goedkoper tarief van 8,48 frank.

20. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 23.

21. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 23.

22. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 24.

Vanaf 1883 verandert dit drastisch. Niet alleen gaat het tarief omhoog, het wordt ook progressief, met volgende bedragen²³:

één enkele meid	10 fr.
elke meid, als er niet meer dan twee zijn, zonder mannelijke bediende	20 fr.
elke meid, als er meer dan twee zijn, of als er ook één of meerdere knechten zijn	25 fr.
elke meid, als er meer dan drie zijn, zonder knecht, en wanneer één van hen zorgt voor de kinderen	20 fr.
een knecht	25 fr.
elke knecht, wanneer er tussen twee en vier zijn	30 fr.
elke knecht, wanneer er meer dan vier zijn	40 fr.
voor elke knecht in livrei, een bijkomende belasting van	10 fr.

• Paarden

De wet van 1822 voert een tarief in voor paarden dat varieerde van 10,60 fr. tot 42,40 fr., afhankelijk van het soort paard. De goedkoopste paarden zijn de postkoetspaarden, gevolgd door de paarden van militairen of ambtenaren, dan de “gemengde paarden” (die zowel in de landbouw gebruikt werden als om koetsen te trekken) en tenslotte de luxepaarden²⁴. De wet omschrijft een luxepaard als volgt: “Luxepaarden zijn paarden die personen of families in hun bezit hebben (...) en die dienen om bereden te worden of om rijtuigen aan te spannen”.²⁵

De “gemengde paarden” zorgen voor behoorlijk wat cijnsfraude, fraude die erop gericht was meer directe belastingen te betalen om zo te voldoen aan de cijnsvoorwaarde en te kunnen kiezen. Liberale politici klagen dat boeren op het overwegend katholieke platteland hun zware boerenpaarden op zondag gebruiken om er een ritje door het dorp mee te maken om zodoende meer cijns te kunnen betalen²⁶.

In 1883 wordt een progressief tarief geïntroduceerd. Voor luxepaarden worden vanaf nu volgende bedragen gehanteerd:

een luxepaard	50 fr.
elk luxepaard, wanneer men er twee heeft	60 fr.
elk luxepaard, wanneer men er drie tot vijf heeft	70 fr.
elk luxepaard, wanneer men er meer dan vijf heeft	80 fr.

Door de hoge tarieven voor luxepaarden kan al snel een belangrijk deel van de cijns bereikt worden. Vooral voor de verkiesbaarheidscijns voor de Senaat kan dit een verschil maken. Een persoon met zeven luxepaarden, niet uitzonderlijk wanneer men een rijkelijke levensstijl heeft, haalt enkel al met deze belasting meer dan een kwart van de verkiesbaarheidscijns²⁷.

23. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 24.

24. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 26.

25. SEGERS, Y., *Economische groei en levensstandaard. Particuliere consumptie en voedselverbruik in België, 1800-1913*, 2003, Leuven, Universitaire Pers, p. 190.

26. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 101.

27. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Bruxelles, Palais des Académies, p. 26.

3. patentbelasting

Patentbelasting is een belasting die men aan de staat moet betalen voor het uitoefenen van een beroep. Het gaat om een vast bedrag, dus niet afhankelijk van winst of verlies. Niet enkel notarissen of artsen betalen een patentbelasting, maar praktisch alle commerciële, ambachtelijke en industriële beroepen.

Deze belasting is ingevoerd bij wet van 21 mei 1819 en gebruikt een classificatie gebaseerd op drie criteria: het soort activiteit, de omvang van de activiteit en het inwonersaantal van de gemeente waar de activiteit wordt uitgeoefend. Een combinatie van de drie criteria bepaalt het tarief.

In de tweede helft van de 19de eeuw varieert het tarief van 1,06 frank (voor een schrijnwerker, schoenlapper of kleermaker in een kleine gemeente die met één enkele knecht werkt) tot 423 frank (voor een grote Brusselse bankier of een Antwerpse reder).

De wet van 21 mei 1819 geeft overigens een mooi overzicht van alle beroepen die in de vroege 19de eeuw uitgeoefend worden.

De volledige tekst van deze wet kan online geraadpleegd worden via de onderstaande link. ✘

Hiernaast enkele willekeurige voorbeelden:

✘ https://books.google.be/books?id=MMweRLyqoeEC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

(de lijst van patentplichtige beroepen begint na pagina 63)

§ 6.

De patentplichtigen, welke moeten worden belast, volgens de regelen, in deze tabel vastgesteld, worden verdeeld in twee afdeelingen, te weten :

EERSTE AFDEELING.

- 1.) Fabrijkanten, arbeidende in zijde, wol, katoen, vlas en andere dergelijke stoffen, overschillig of zij zich van *kunstwerktuigen* bedienen of niet, en met uitzondering van de in de 2de afdeeling hierna, of elders uitdrukkelijk vermelde.
- 2.) Droogscheeders, door middel van *kunstwerktuigen* arbeidende.
- 3.) was of gewast-doeckfabrijkanten.
- 4.) Zijden-stoffengommers.
- 5.) Laken- stoffen- en andere verwers.

Boven het regt, naarmate van het getal hunner werkliden verschuldigd, zullen zij, vermelde patentplichtigen gevorderd, zullen de belasting door dezelve verschuldigd, nimmer kunnen doen klimmen boven die voor de *eerste* klasse bepaald.

- 8.) Glanzers en kalanders.
- 9.) Garen- katoen- en linnenbleekers.
- 10.) Touwslagers van scheeps en ander zwaar touwwerk.
- 11.) Hoedenmakers.
- 12.) Penseelmakers.
- 13.) Schrijfpennenbereiders.
- 14.) Mom-aangezigt- of maskermakers.
- 15.) Snarenmakers.
- 16.) Leerlooijers, leertouwers, leder- en vellenbereiders.
- 17.) Laarzen-schafstenmakers.
- 18.) Velleblooters.
- 19.) Zeem-lederbereiders.
- 20.) Parkementmakers.

- 14.) Kantfabrijkanten.
- 15.) Haak- en oogmakers.
- 16.) Vischhoekmakers.
- 17.) Karkassenmakers.
- 18.) Naai- en breinaaldenmakers.
- 19.) Speldenmakers.

De naalden- en speldenmakers, zullen, wegens de, bij hen gebezigde, scherp- en polijstmolens, *niet* afzonderlijk aangeslagen worden.

- 20.) Vingerhoedmakers.

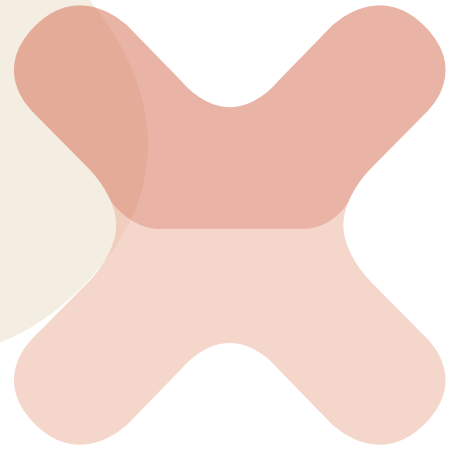
Wegens de molens, welke zij gebruiken, behooren zij *niet* afzonderlijk belast te worden.

- 21.) Gespenmakers.
- 22.) Spijkmakers.
- 23.) Baleinsnijders en bereiders.
- 24.) Beenen- knoopmakers, knoop vormenmakers.

38. Borduurders in goud en zilverdraad en zijde.

39. Bontwerkers of peltelijbereiders.
40. Plumbereiders, bedvederbereiders.
41. Vederbeddenmakers.
42. Paardeharen-matrassenmakers.
43. Valhoedenmakers.
44. Breukbandmakers.
45. Draagband-, bandelier- en bretelmakers.
46. Leden- broekenmakers en handschoenmakers.
47. Borstel-, schuifier- en boendermakers.
48. Kollbaanmakers.
49. Stukadoors.
50. Steenhouwers.

1. Chicorei molens.....
 2. Chocolaad-molens. . . .
 3. Gouddraadtrekkers-mol.
 4. Hennepkloppers-molens.
 5. Houtzaag-molens.....
 6. Hout- ijzer- en staal-
draaijers-molens.
 7. Carotten-molens.
 8. Keijen-, marmer, steen,
tras-, orscille, krijt-,
weedasch-, pijpaaarde-,
of klei-molens, het zij
slechts ééne dezer stof-
fen of meerdere der-
zelve tevens, of bij afwis-
seling op dezelve worden
gemalen.
 9. Kalanders-, glanzers-
molens.
 10. Koper-molens.
 11. Lijnkoek-molens, waar-
mede lijnkoeken gemalen
worden.
 12. Loodwitmolens.
-
13. Lood-pletmolens.
 14. Mosterdmolens.
 15. Moutmolens.
 16. Oliemolens.
 17. Polijstmolens, waarop
de vloersteen en gepolijst
worden.
 18. Polijst en scherp- of
slijpmolens van staal of
ijzer.
 19. Steen- of marmer-zaag-
molens.
 20. Schors- of taanmolens. .
 21. Stampmolens, waarin de
erts fijn gestampt wordt.
 22. Stijfsel- of poedermolens.
 23. Snuifmolens.
 24. Tabaks-kerfsmolens. . . .
 25. Verw molens.
 26. Verwhoutmolens.
 27. Volmolens.
 28. Zeemtuwersmolens. . . .

4. de mijnenbelasting

Deze belasting moet betaald worden door elk individu of elke onderneming die een mijn uitbaat. Ze vervangt voor hen de patentbelasting.

De belasting bestaat uit twee delen: een vast deel en een proportioneel deel. Het vaste deel is gebaseerd op de grootte van de mijn en bedraagt 10 frank per vierkante kilometer. Het proportionele deel is het belangrijkste deel van de bijdrage en wordt berekend op het netto jaarlijks product. Vanaf 1823 moet hierop een tarief van 2,5% betaald worden²⁸.

5. het debietrecht op dranken en tabak²⁹

Het debietrecht op dranken en tabak is in de 19de eeuw zeer belangrijk voor het bepalen van de kiescijns. Immers, door dit debietrecht halen duizenden herbergiers de drempel voor de kiescijns. In 1870 maken herbergiers ongeveer 12% uit van het totale aantal kiezers!

Dit is een doorn in het oog van katholieke politici, die vermoeden dat deze kiesgroep vooral liberaal stemt. In 1871 grijpt de katholieke regering haar kans: ze zet de directe belasting op drankslijterijen om in een accijns op bierconsumptie. Dat is een indirecte belasting die niet meetelt voor de cijns. Daardoor verliest de overgrote meerderheid van de herbergiers haar stemrecht³⁰.

Voor het halen van de verkiesbaarheidscijns voor de Senaat, die veel hoger ligt, heeft deze belasting geen belang, vermits geen enkele herbergier zoveel drank en tabak verzet dat hij daardoor de verkiesbaarheidscijns haalt.

28. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Bruxelles, Palais des Académies, p. 28.

29. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Bruxelles, Palais des Académies, p. 17.

30. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 101.*

Waarom wordt gekozen voor cijnskiesrecht?

Het cijnskiesrecht wordt gezien als de beste garantie dat een persoon gehecht is aan “orde” (waarmee bedoeld wordt de gevestigde orde) en getuigt van de nodige “verlichting” en “onafhankelijkheid” om de functie van kiezer te kunnen vervullen³¹. Nog gedurende decennia zullen de criteria van “orde” en “onafhankelijkheid” zwaar doorwegen. Vooral liberale politici hechten veel belang aan “onafhankelijkheid” want zij vrezen de invloed van de clerus en de katholieke grootgrondbezitters³².

Het gewone volk wordt onbekwaam geacht om te stemmen en zou niet geïnteresseerd zijn in het welzijn van de natie omdat het niets te verdedigen heeft³³. Joseph Forgeur, jong Luiks advocaat en lid van het Nationaal Congres, zegt: *“de beste waarborg die men aan kiezers kan vragen, is de betaling van een cijns die gekoppeld is aan een fortuin en een maatschappelijke positie, zodat deze kiezers interesse zouden hebben voor het welzijn en de welvaart van de maatschappij”*³⁴.

Paul Devaux, ook een jonge Luikse advocaat en lid van het Nationaal Congres, verwoordt het als volgt: *“Hoewel het formeel de gelijkheid het meest bevordert, zijn wij tegen het algemeen stemrecht omdat het uiteindelijk leidt tot een aanslag op de vrijheid: in woelige tijden leidt het tot anarchie, tegenwoordig de grootste vijand van de vrijheid; in gewone tijden en op lange termijn bestendigt het, meer dan elk ander systeem, de exclusieve invloed van de aristocratie, ten koste van de vrijheid van het volk”*³⁵.

A. Joseph Forgeur
(1802-1872).

B. Paul Devaux
(1801-1880).

31. STENGERS, J., «Histoire de la législation électorale en Belgique », in *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 82, fasc. 1-2, 2004. Belgique-Europe-Afrique. Deux siècles d'histoire contemporaine. Méthode et réflexions. Recueil d'articles de Jean Stengers. p. 248.

32. STENGERS, J., «Histoire de la législation électorale en Belgique », in *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 82, fasc. 1-2, 2004. Belgique-Europe-Afrique. Deux siècles d'histoire contemporaine. Méthode et réflexions. Recueil d'articles de Jean Stengers. p.248.

33. LUYKX, Th. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België*, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, p. 55

34. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 91.

35. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 90.

Hoeveel bedraagt de cijns en hoeveel mensen betalen voldoende cijns om kiezer te zijn?

In de Grondwet van 1831 wordt de cijns vastgelegd op een bedrag van minimum 20 florijnen en maximum 100 florijnen. Honderd florijnen komt, vanaf de creatie van de Belgische frank, overeen met 210 frank, 20 florijnen met 42 frank³⁶.

Tussen 1830 en 1848 is de cijns gedifferentieerd. Dit betekent dat hij verschillend is voor steden en platteland. De bedoeling hiervan is een zeker evenwicht te creëren tussen stadskiezers en plattelandskiezers.

De kieswet van 3 maart 1831 legt de cijns als volgt vast voor de verkiezing van het eerste Belgische parlement, op 29 augustus 1831:

5 MARS 1831. — LOI ÉLECTORALE pour la formation de la chambre des représentants et du sénat. (B. off. III, n° 60.)

TABLEAU DU CENS ÉLECTORAL.

ANVERS.		HAINAUT.	
Les campagnes . . . fl. 50	Lierre fl. 55	Les campagnes 50	Ath. 55
Anvers. 80	Turnhout. 55	Mons 50	Charleroy. 55
Malines 40		Tournay 50	
BRABANT.		LIÈGE.	
Les campagnes 50	Louvain 60	Les campagnes 50	Verviers 40
Bruxelles 80	Tirlemont. 40	Liège 70	Huy. 55
Nivelles 35	Diest 35		
FLANDRE OCCIDENTALE.		LIMBOURG (2).	
Les campagnes 50	Ostende 40	Les campagnes 25	Saint-Trond. 55
Bruges. 60	Thielt 35	Moestricht. 50	Burmonde 55
Courtrai 50	Roulers 35	Tongres 35	Venloo. 55
Ypres 50	Poperinghe 35	Hasselt. 35	
FLANDRE ORIENTALE.		LUXEMBOURG (3).	
Les campagnes 50	Saint-Nicolas. 40	Les campagnes 20	Luxembourg. 55
Gand 80	Alost 40		
Lokeren 40	Renaix. 35	NAMUR.	
Termonde. 35	Audenarde 35	Les campagnes 20	Namur. 40

*De wet van 3 maart 1831 legt de cijns vast voor de verkiezingen van kamer en senaat.
De bedragen zijn in florijnen.*

In de provincies Namen en Luxemburg wordt de cijns laag gehouden, meestal het minimum van 20 florijnen. In Limburg geldt een cijns van 25 florijnen, in de andere provincies van 30 florijnen. In 38 steden schommelt de cijns tussen 35 en 80 florijnen. Brussel, Antwerpen en Gent hebben een cijns van 80 florijnen, Luik van 70 florijnen. Voor de meeste kleine steden geldt dezelfde cijns als voor de provincie waarin ze zich bevinden. In de ganse provincie Luxemburg bijvoorbeeld heeft enkel de stad Luxemburg (die toen deel uitmaakte van België) een hogere cijns³⁷.

In 1848 wordt de cijns in het ganse land teruggebracht tot het grondwettelijke minimum van 20 florijnen. Dat gebeurt om de kleine burgerij in de steden tevreden te stellen. In februari 1848 zijn in onder andere Parijs immers onlusten uitgebroken en de Belgische regering wil absoluut vermijden dat die zich verspreiden naar Belgische steden. De cijns zal op dit minimumniveau gehandhaafd blijven tot zijn afschaffing in 1893³⁸.

36. STENGERS, J., «Histoire de la législation électorale en Belgique », in *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 82, fasc. 1-2, 2004. Belgique-Europe-Afrique. Deux siècles d'histoire contemporaine. Méthode et réflexions. Recueil d'articles de Jean Stengers. p.248

37. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790, 1958*, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 91.

38. STENGERS, J., «Histoire de la législation électorale en Belgique », in *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 82, fasc. 1-2, 2004. Belgique-Europe-Afrique. Deux siècles d'histoire contemporaine. Méthode et réflexions. Recueil d'articles de Jean Stengers. p.249.

Tussen 1831 en 1848 bedraagt het percentage cijnskiezers ongeveer 1 à 1,5% van de totale bevolking. In 1848 wordt de cijns verlaagd naar het grondwettelijke minimum en daardoor stijgt dit naar een kleine 2%. Het aantal kiezers is dus, bewust, zeer beperkt.

De verkiesbaarheidscijns voor de Senaat

Voor de Senaat bestaat niet enkel een kiescijns, maar ook een verkiesbaarheidscijns. Enkel personen die genoeg belastingen betalen, mogen tot senator verkozen worden. De verkiesbaarheidscijns ligt erg hoog: hij bedraagt 1.000 florijnen directe belastingen, wat overeenkomt met 2.116,40 frank vanaf de invoering van de Belgische frank in 1832³⁹.

In 1893 wordt de verkiesbaarheidscijns teruggebracht tot 1.200 frank. Bovendien wordt er dan een nieuwe categorie senatoren in het leven geroepen, de provinciale senatoren, waarvoor geen verkiesbaarheidscijns geldt⁴⁰. De verkiesbaarheidscijns zal blijven bestaan tot de grondwetsherziening van 1920-1921 ze afschaft⁴¹.

Voor de Kamer wordt geen cijns opgelegd om verkiesbaar te zijn. Dat zorgt voor de wat paradoxale situatie dat personen die zelf geen kiezer zijn omdat ze niet aan de cijnsvoorwaarde voldoen, wel verkiesbaar zijn. In de negentiende eeuw worden zo verschillende personen verkozen die zelf niet mogen kiezen⁴².

Hoeveel personen voldoen aan de verkiesbaarheidscijns voor de Senaat?

Wanneer beslist wordt een verkiesbaarheidscijns op te leggen, beschikt men niet over statistische gegevens om het aantal verkiesbare personen te voorspellen. Hun aantal wordt overschat. Men verwacht dat er in de provincie Luik alleen al meer dan 300 personen verkiesbaar zullen zijn, maar hun aantal is in 1833 beperkt tot negentien! Het lage aantal personen dat voldoet aan de verkiesbaarheidscijns van 1.000 florijnen, is voor iedereen een verrassing⁴³.

In bepaalde provincies zijn zo weinig personen verkiesbaar dat de kiezer geen echte keuze heeft. Dat wordt opgelost door te beslissen dat er in elke provincie minstens één kandidaat per 6.000 inwoners moet zijn. Is dat niet het geval, dan wordt de lijst van kandidaten aangevuld met de meest belaste personen van de provincie⁴⁴.

aantal verkiesbare personen voor de Senaat, 1840-1870

jaar	aantal verkiesbare personen	waarvan voldoen aan de verkiesbaarheidscijns	totale bevolking	verkiesbaar percentage van de bevolking
1840	668	403	4.073.162 (1841)	0,0164%
1850	726	405	4.426.202	0,0164%
1860	774	464	4.782.225 (1861)	0,0161%
1870	826	481	5.087.826	0,0062%

Bron: **STENGERS, J.**, « *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)* », 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 33.

39. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 15.

40. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 16.

41. STENGERS, J., « Les caractères généraux de l'évolution du Sénat depuis 1831 », in *La réforme du Sénat. Actes du colloque organisé à la Maison des Parlementaires le 6 octobre 1989 par le Centre de droit public de la Faculté de Droit de l'Université libre de Bruxelles*, 1990, Brussel, p. 25.

42. LAUREYS, V., VAN DEN WIJNGAERT, M. en VELAERS, J. (eds): *De Belgische Senaat, een geschiedenis*, 2016, Tielt, Lannoo, p. 23.

43. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 32-33.

44. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 15.

Welke personen voldoen aan de verkiesbaarheidscijns voor de Senaat?

De cijns is gebaseerd op directe belasting. Hiervan is de grondbelasting de belangrijkste. Het is bijna onmogelijk om te voldoen aan de verkiesbaarheidscijns zonder grondbelasting te betalen. Zelfs een uitermate rijke persoon met een exuberante levensstijl, die bijgevolg een hoge persoonlijke belasting betaalt, haalt bijna nooit de drempel van de verkiesbaarheidscijns⁴⁵.

Van 1831 tot 1893 zijn er in België slechts 23 personen die meer dan 2.000 frank personenbelasting betalen⁴⁶. Dat betekent echter niet automatisch dat deze personen een weelderig leven leiden. Bij de 23 personen vinden we bijvoorbeeld vier geestelijken, die belastingen betalen voor de kloosters, scholen en gemeenschappen die ze besturen. Er zijn ook twee hoteleigenaars, die uiteraard veel betalen voor hun hotel(s), en één handelaar, Adolphe Delhaize, die belastingen betaalt op het twintigtal winkels dat hij bezit.

Van zestien personen kan men zeggen dat hun hoge personenbelasting inderdaad het gevolg is van een rijkelijke levensstijl. Het gaat om de graaf van Vlaanderen (broer van de koning), negen leden van de adel⁴⁷, de heer Meeus (een Antwerpse handelaar), de heren Georges Montefiore Levi en Henri Rey (twee industriëlen uit Brussel) en de heren Victor Allard, Léon Lambert en Jules Matthieu, alle drie bankier. De bovenlaag die op basis van de personenbelasting de verkiesbaarheidscijns haalt, is dus uitermate beperkt⁴⁸.

A

B

A. Georges Montefiore Levi
(1832-1906)
Senator van 1882 tot 1901.

B. Victor Allard
(1840-1912)
Senator in 1884, 1888-1892
en 1894-1912.

Twee leden van het selecte kransje Belgen dat in de periode van 1831 tot 1893 zoveel personenbelastingen betaalt dat ze alleen op basis daarvan voldoet aan de verkiesbaarheidscijns voor de Senaat.

45. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 39.

46. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 37.

47. Prins Charles de Ligne, de markies de la Boëssière-Thiennes, de markies van der Noot d'Assche, graaf Cornet de Grez d'Elzius, graaf de Prêt-Roose de Calesberg, graaf de Rouillé, graaf Adhémar d'Oultremont, graaf Octave d'Oultremont de Duras, en graaf du Chastel de la Howarderie. Hun hoge personenbelasting komt vooral doordat zij zowel betalen voor een kasteel op het platteland, als voor een herenwoning in de stad. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 38.

48. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 39.

Het zijn met andere woorden bijna uitsluitend grootgrondbezitters die voldoen aan de verkiesbaarheidscijns. De bezitters van industriële en commerciële fortuinen zijn in veel mindere mate aanwezig⁴⁹. Het is bij de oprichting van de Senaat ook uitdrukkelijk de bedoeling van het Nationaal Congres dat de groep van grootgrondbezitters in de Senaat vertegenwoordigd is. In 1830-1831 zijn zij nog de werkelijke houders van de macht, zeker op het platteland. Het zou gevaarlijk zijn hen te negeren⁵⁰.

Bovendien zijn veel grootgrondbezitters leden van de adel. Alhoewel het in 1830 ondenkbaar is om de adel bepaalde politieke privileges te geven (in de Grondwet staat immers dat alle burgers gelijk zijn voor de wet), is het nog een zeer machtige groep. Door de hoge verkiesbaarheidscijns komen veel edelen in de Senaat terecht, en dit ziet men als een goede zaak. Bovendien moet men zo niet vrezen dat de Kamer van volksvertegenwoordigers op termijn een aristocratische kamer wordt. Paul Devaux, lid van het Nationaal Congres, verwoordt het bij de discussie over het al of niet oprichten van een Senaat als volgt: *“Indien u een democratische kamer wenst, stem dan voor de Senaat!”*⁵¹.

Aanwezigheid van de adel in de Senaat 1831-1893

jaar	aantal senatoren	waarvan leden van de adel	percentage leden van de adel
1840	49	30	61%
1850	54	26	48%
1860	58	22	38%
1870	62	27	44%
1880	66	25	40%
1890	69	31	45%

Bron: **LUYKX, Th. en PLATEL, M.**, *“Politieke geschiedenis van België”*, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, p. 56

49. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 40.

50. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 12.

51. STENGERS, J., *Index des éligibles au Sénat (1831-1893)*, 1975, Brussel, Palais des Académies, p. 13.

SÉNAT DE BELGIQUE

Reg. _____
N° _____

P. № 52-5

Dossier concernant le Cens d'éligibilité.

DATES	INDICATION SOMMAIRE DES PIÈCES
1	Contributions de la femme et des enfants mineurs
2	Actionnaire de Société anonyme ne peut réclamer le bénéfice d'une quote-part des contributions payées par la Société.
3	Société en Commandite : le commanditaire ne peut déduire les impôts payables sur la Société en Commandite (il doit être chargé de ses dépenses : le commanditaire peut déduire les contributions personnelles et les impôts payés sur les bénéfices de la Société en Commandite).
4	Le Successeur peut ramener les contributions payées par son auteur.
5	Impôts directs, centimes additionnels.
6	Paiement effectif du cens.
7	Pour rester Sénateur, il faut continuer de payer le cens.
8	Sénateur réélu doit fournir à nouveau la preuve de son éligibilité.
9	Diverses questions soulevées par l'élection de M. Van Rompuy (1851)
10	Contributions des associés d'une Société civile.
11	La M ^{re} propriété ne donne pas droit à l'éligibilité.
12	Propriétés en indivision - Contributions en nom collectif.

Archief Belgische Senaat,
Studie- en documentatie-
dossiers,
nr. 1108_20_10.

Nagaan of een verkozene effectief voldeed aan de voorwaarde van de verkiesbaarheidscijns was een hele klus. Het was niet altijd duidelijk wat mocht meetellen voor de verkiesbaarheidscijns en wat niet. Dit dossier uit het archief van de Senaat toont enkele problemen waarmee de Senaat geconfronteerd wordt:

- ✘ mogen de bijdragen van de vrouw en de minderjarige kinderen meetellen voor het berekenen van de verkiesbaarheidscijns?
- ✘ Moet je, om senator te blijven, de cijns blijven betalen?
- ✘ Moet een herverkozen senator opnieuw aan de verkiesbaarheidscijns voldoen?

De overgang naar het algemeen meervoudig mannenstemrecht

Vanaf ongeveer 1860 stijgt in Europa de vraag naar meer democratie. Algemeen mannenstemrecht (of quasi algemeen stemrecht) wordt ingevoerd in Groot-Brittannië en Duitsland in 1867, in Frankrijk in 1871 en in Zwitserland in 1874⁵².

In België begint de campagne voor een hervorming van het stemrecht rond 1864-1866⁵³. Na een lange politieke strijd wordt het cijnskiesrecht voor mannen in 1893 afgeschaft en vervangen door een compromisoplossing: het algemeen meervoudig mannenstemrecht⁵⁴. Onder dat stelsel zal het aantal kiezers sterk toenemen.

52. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 120.*

53. GILISSEN, J., *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790, 1958, Brussel, La Renaissance du Livre, collection « Notre passé », p. 120.*

54. LUYKX, Th. en PLATEL, M., *Politieke geschiedenis van België, 1985, Antwerpen, Kluwer, deel 1, p. 29.*